

Tero Toivanen / Käsikirjoitus / Hyväksytty julkaistavaksi Niin & näin –lehdessä 1/2016

Veloissa kuin tervanvetäjät

Velkaantumisen ja tervanpolton poliittinen ekologia 1800-luvun Kainuussa

”Petäjänsyöjäkansa ikään kuin sikisi ja syntyi tervassa, ui ja eli tervassa, kuoli tervaankuonoon kuin kärpänen.” – Ilmari Kianto

Aluksi

Suomalaisen tervantuotannon historia kuvataan usein varhaismodernina menestystarinana. Eurooppalaisten merivaltojen tervankysyntä kytki syrjäisen pohjoisen maankamaran osaksi modernia maailmantaloutta. Eristäytyneen maan talous avautui vaurastumiselle Suomen ensimmäisen massavientituotteen avulla. Tervantuotannon myötä alettiin ymmärtää paremmin myös mittavien metsävarojen kansantaloudellinen hyöty, mikä puolestaan loi pohjaa metsäteollisuuden myöhemmälle menestystarinalle. Suomeen syntyi tarmokas tervakauppa käyvä porvaristo, eikä tervan hyödyistä jäänyt paitsi maaseutuväestökään, jonka käsiin eksyi rahaa ja kulutustuotteita kuten sokeria, kahvia ja tupakkaa. Sanalla sanoen terva teki Suomesta ”mustan kullan maan”.¹

Syvempi historiallinen tarkastelu kertoo huomattavasti ristiriitaisemman tarinan mustasta kullasta. Erityisen kiinnostava yhteiskuntahistoriallinen tarkastelukohde on myöhäisen tervatalouden kehitys 1800-luvun Kainuussa. Tervanpolto levisi 1700-luvun lopussa ryminällä Kainuun otolliselle vesistöalueelle ja mullisti syvällisesti kainuulaisyhteisöjen elämän. Kainuusta muovautui maailman tervantuotannon viimeinen nurkkaus, yhtä vientitavaraa tuottava monokulttuuri, maailmantalouden sosio-ekologinen rajaseutu. Kainuulaisen tervantuotannon, työvoiman ja resurssien hallinnan välineiksi kehittyivät Oulun tervaporvareiden ja Kainuun tervatalonpoikien väliset velkasuhteet.

Velan yhteiskuntahistoriallinen tarkastelu on viime vuosina saanut osakseen lisääntyvää huomiota, paljolti myös siksi, että velka on erityisesti vuoden 2008 finanssikriisin jälkeen alettu mieltää nykykapitalismin keskeiseksi ongelmaksi. Siksi myös sen historia on tunnettava. Velka onkin tulkittu järjestäytyneitä ihmisyyhteiskuntia muovanneeksi pääasialliseksi liikuttajaksi tai kapitalistisen kehityksen alullepanijaksi, eräänlaiseksi pääoman *primus motoriksi*.²

Historiallisena selityksenä nämä ovat tietysti yksipuolisia näkökantoja. Velkaa tulisikin tarkastella suhteessa muihin kapitalismille olennaisiin kehitystekijöihin, kuten maailmantalouden laajentumiseen, omistussuhteiden muutokseen tai kapitalismin taipumukseen riistää luontoa. Historiallisessa tulkinnassa olisi jätettävä jonkinlainen, kenties merkittäväkin rooli myös toimijuuksille, jotka kyseenalaistavat velan kaltaiset valtasuhteet joko asettumalla niitä vastaan tai vain valitsemalla toisin kuin miten velan määrittämässä elämässä oletettaisiin tehtävän³.

Tervanpoltto oli kainuulaiselle väestölle ja luonnolle pääasiassa ennemmin kirous kuin pelastus. Tervatalonpoikien velkaantuminen pakotti raskaaseen ja surkeasti palkattuun työhön. Samalla se myös sai toimimaan ja ajattelemaan toisin: luonto ei ollut enää olemassa yhteisöä vaan rahan hankintaa varten, ja yhteisö puolestaan tervanpolttoa varten. Todellinen yhteiskunnallinen liikuttaja velkaantumisesta tuli, kun se kytkeytyi osaksi laajempia omistus- ja valtasuhteiden muutoksia.

Maailmantalouden rajaseutu ja velkajärjestelmä

Euroopan merivallat, etunenässä Hollanti ja Englanti, tarvitsivat 1600-luvulta alkaen kauppaja sotalaivojensa runkojen ja köysistöjen kyllästämiseen tervaa. Puutuotteiden kysynnässä niiden huomio kääntyi Pohjoismaiden mittaviin metsävaroihin. Euroopan keskustalouksia lähimpänä sijainnut Norja erikoistui tuottamaan vaivalloisesti kuljetettavaa puutavaraa. Kun Ruotsi puolestaan nojasi viennissään erityisesti malmivaroihinsa, tuli pohjoisen suurvallan itäisen osan tehtäväksi tervantuotanto. Syrjäisen sijaintinsa vuoksi Suomesta ei kannattanut kuljettaa raskasta raakapuutavaraa, mutta metsävaroja kannatti hyödyntää pidemmälle vietyjen jalostustuotteiden kuten tervan valmistamiseen.⁴

Suomen tervantuotannon painopiste oli pitkään Etelä-Suomessa ja erityisesti Viipurin tervasataman takametsissä, Savossa ja Karjalassa. Suuren pohjansodan ja vuoden 1721 Uudenkaupungin rauhan jälkeen Viipuri kuitenkin siirtyi Venäjälle ja tervayhteys Itämerelle katkesi.⁵ Tervantuotanto siirtyi Pohjanmaalle, ja tervasatamiksi kohosivat Pohjanlahden kaupungit, etunenässä Kokkola ja Oulu. Pohjoinen tervantuotanto puhkesi kukoistukseensa, kun Pohjanlahden kauppapakko purettiin vuonna 1765, minkä jälkeen tervakaupunkien kauppahuoneet pystyivät käymään kauppaa suoraan Euroopan satamiin ilman Tukholman sääntelyä.⁶

Pian tervantuotannon oli kuitenkin tunkeuduttava Pohjanlahden rannikolta sisämaahan. Tervanpoltto oli ehdyttänyt rannikon metsävarat, ja Pohjanmaalla erikoistuttiin laivanrakennukseen ja sahateollisuuteen. Metsien arvon noustessa ja sahateollisuuden kehittyessä tuli rannikolla sahatun puutavaran vienti kannattavaksi.⁷ Pohjois-Suomen maantiedettä määritti tavaran arvo suhteessa sen painoon. Rannikolla keskityttiin sahaukseen, sisämaasta alkoi tervantuotantoalue ja kaikkein kauimpana idässä vesireittien ulottumattomissa harjoitettiin kaskiviljelyä ja viinanpoltoa.⁸

Runsaiden mäntymetsien, halvan työvoiman ja itärajalle ulottuvan Oulujärven vesistön vuoksi Kainuu soveltui erinomaisesti tervantuotantoalueeksi. Tervatalous oli työvoimavaltaista, alkeellista kemianteollisuutta, eikä sen käynnistäminen vaatinut isoja pääomia. Siksi sitä oli mahdollista perustaa myös syrjäiseen Kainuuseen⁹. 1800-luvun mittaan Kainuun tervan tuotantomäärät kasvoivat voimakkaasti. Vuosisadan alussa Kainuun tuotanto oli kohonnut jo 10 000 tynnyriin, ja tervatalouden viimeisinä huippuvuosina 1900-luvun vaihteessa Kainuu tuotti kaksi kolmasosaa Suomen tervasta: 80 000 vuosittaisesta tervatynnyristä 50 000 tuotettiin Kainuussa. Pian tämän jälkeen tuotanto kuitenkin romahti nopeasti, ja vuonna 1904 Kainuussa tuotettiin enää reilut 17 000 tynnyriä¹⁰.

Tervantuotanto muovasi Kainuusta kapitalistisen maailmanjärjestelmän rajaseudun (*frontier*). Ovatpa historialliset rajaseudut sijainneet millä mantereella tahansa, niille on ollut tyypillistä kaupunkien ja ympäröivän maaseudun välille kehittynyt valtasuhde. Kaupungit olivat ympäröivän maaseudun tuotantoa ja yhteiskunnallisia suhteita järjestäviä keskuksia. Eräs klassinen rajaseudun hallintatyökalu on ollut maaseudun tuottajien tekeminen riippuvaiseksi kaupungista saatavasta luotosta¹¹. Näin hallittiin myös Kainuuta.

Ouluun kehittyi erityinen majamieslaitokseksi kutsuttu velkajärjestelmä. Kun Kainuun tervatalonpojat saapuivat sinne viikon soutumatkan jälkeen täysine tervalasteineen, he hakeutuivat tutun kauppahuoneen majoitettaviksi. Kauppahuoneen kortteereissa tervansoutajille tarjottiin yösija, ruokaa ja viinaa. Tervalasti varastoitiin kauppahuoneiden yhteiseen tervahoviin, missä myös määriteltiin tervan laatu ja lopullinen hinta. Mikäli lakipykälää olisi noudatettu, terva olisi pitänyt myydä vapaasti kaupungin torilla. Majoituksen ja kestityksen välityksellä porvarit kuitenkin kytkivät tervatalonpojat yksinoikeudelliseen alustalaissuhteeseen.¹²

Tervalastin arvioimisen jälkeen tervatalonpojat saivat porvarilta käteistä ja elintarvikkeita, erityisesti viljaa, suolaa ja kahvia. Elintarvikkeet annettiin usein ennakkomaksuina seuraavan

vuoden tervasaatavia vastaan. Tervan maailmanmarkkinahinnat vaihtelivat rajusti, mikä teki tervahankkeista hyvin epävarmoja. Mikäli tervan hinta oli tervahovissa alhainen, kävi usein niin, että talonpojan tervalastista saamat tulot eivät riittäneet kattamaan menoja ja entisiä velkoja. Oli otettava velkaa velan päälle ja ajaututtiin velkakierteeseen. Paremmen hinnan vuosina saatettiin velkoja toki maksaa takaisinkin. Tervaporvarit kirjasivat velat tarkasti kauppahuoneiden tilikirjoihin, tervakontrahteihin. Kuvaavaa on, että tervansoutajien parissa kontrahtia kutsuttiin ”kirouksen asiakirjaksi”¹³. Toisaalta isot kauppahuoneet olivat tervantuottajille turvallisempia kauppakumppaneita kuin tervahovin liepeillä pyörineet keinottelijat¹⁴. Tervakaupan alkutaipaleella velkaantuminen oli myös kohtuullista. Luottoa tarvittiin jo senkin vuoksi, että tervantuotantoprosessi oli niin pitkäkestoinen. Kainuun talonpojat kykenivät toimittamaan yhdestä kahteen tervalastia vuodessa. Luotto toimi suhdanteen tasoittajana, sillä elettiin talven yli.¹⁵

Kauppahuoneet olivat suomalaisen talouden mahtitekijöitä Pohjanlahden kauppapakon purkamista seuranneet sata vuotta, 1760-luvulta 1860-luvulle. Tuolloin valtiolliset instituutiot ja uudet osakeyhtiöt alkoivat määrittää talouskehitystä. Kauppahuoneiden vaurastuminen perustui edulliseen välittäjäasemaan, tervan vientiin ja tuontitavaroiden kauppaan. Majamieslaitos oli kuitenkin tervaporvareiden aseman perusta. Ilman sitä ei olisi ollut kuuliaisia tervatalonpoikia, eikä siten edullista tervaakaan.¹⁶ Järjestely hyödytti kauppahuoneita alusta alkaen. Velkaantuneille talonpojille pystyi maksamaan heikommin kuin velattomille.¹⁷

Järjestelmän avulla porvarit kykenivät ennakoimaan suhteellisen tarkasti, millaisen määrän tervaa he saisivat seuraavana vuonna. Luotto mahdollisti kokonaisen tervantuottajaverkoston omaisuuksien tilastoinnin ja kontrolloinnin. 1900-luvun vaihteessa Oulun tervaporvareilla oli arvioiden mukaan yli kaksituhatta velallista tervantuottajaa. Verkoston välityksellä myöhemmin metsäyhtiöiksi muuntuneet kauppahuoneet ulottivat kätensä syvälle Kainuun metsäresursseihin.¹⁸ Vielä Ruotsin vallan loppupuolella valtio pyrki kuitenkin lopettamaan majamieslaitoksen ja kieltämään luotonannon talonpojille. Järjestelmän katsottiin haittaavan talonpoikaista elinkeinon harjoittamista. Samalla se velkaannutti ja alkoholisoi talonpojat sekä näivetti muuta tervakaupungin torikauppaa. Majamieslaitoksen ylläpidosta jaettiin myös tuomioita, mutta kauppahuoneiden mahdista kertoo, että tuomioilla ei ollut mitään vaikutusta porvariensa toimintaan.¹⁹

Tervakontrahteihin oli jo Ruotsin vallan aikana kuulunut takuut tai pantti, usein perintötila. 1800-luvun puolivälissä tervaporvarit alkoivat kuitenkin periä lainoistaan myös korkoa. Maksuvaikeudet alkoivat yleistyä. Tämä sattui muutenkin huonoon aikaan, sillä Kainuu kärsi useista pahoista

peräkkäisistä katovuosista. Isojakoa oltiin vasta toimittamassa, ja uusia jyvitettyjä maita pantattiin avokätisesti velkojen pantiksi. Myöhäisen isojaon seurauksena myös käsitys yksityisomaisuudesta syntyi Kainuussa viiveellä. Useinkaan talonpojat eivät tieneet metsien todellista arvoa, joka kohosi nopeasti kehittyvän sahateollisuuden vuoksi. Oulusta velkaa sai kuitenkin edelleen helposti, mutta lainaehdot pidettiin tiukkoina.²⁰ Paikallishistorioitsijan termein tervanpoltosta tuli ”laillistettua velkaorjuutta”²¹. Velkaperinnässä kainuulaista maaomistusta alkoi siirtyä porvareiden haltuun. Kainuussa tapahtui lukuisia tervaveloista johtuneita, kansan keskuudessa ”ryöstöiksi” kutsuttuja ulosottoja vuosittain.²² Kauppahuoneiden hyväksi on kuitenkin sanottava, että suinkaan kaikki tervavelkaantuneet tilat eivät päätyneet tervaporvareiden käsiin, ja usein lainoille annettiin myös lykkäystä²³. Kajaanin seudulla tervavelkaantumista havainnoinut *Päivälehd*en toimittaja Kalle Kajander kuitenkin tiivisti Oulun ja kainuulaistalonpoikien välisen valta-asetelman seuraavasti: ”Oululainen imee lopulta koko talon tervoineen päivineen niin kuin puutiainen.”²⁴

Kuinka ihminen ja luonto laitetaan töihin

Tervatalous oli kauppakapitalismia puhtaimmillaan. Toisin kuin teollisen kapitalistin, tervaporvarin ei tarvinnut osallistua vaivalloiseen tuotannon tekniseen järjestämiseen millään tavalla. Ei tarvinnut investoida koneisiin, laitteisiin tai tehdashalleihin. Eivät vaivanneet huoltotyöt, saati saman katon alle järjestäytyneet arvaamaton työvoima. Pelkkä tavaran välittäminen ulkomaille riitti, sillä tervantalonpojat, alkeellisen kemianteollisuuden hajautetut yksityisyrittäjät, organisoivat itsenäisesti koko tuotantoketjun velan pakottamassa alustalaissuhteessa. Tervaporvarin odotellessa lopputuotetta tuotannon, tuotekehittelyn ja kuljetuksen järjestäminen jäi kainuulaisten huoleksi.

Järjestämistä tervantuotannossa olikin. Tervanvalmistusprosessi kesti jopa viidestä kuuteen vuotta. Tervaksiksi sopivien mäntyjen rungot oli ensin kolottava useampana vuonna peräkkäin, jotta niihin kehittyisi mahdollisimman paljon pihkaa. Koloamisen jälkeen puut kaadettiin, pilkottiin ja pinottiin tervahaudaksi. Haudan polttamisen ja tervan valuttamisen jälkeen tervatynnyrit pyöriteltiin hevosten perässä vesistöjen varsille, missä ne lastattiin tervaveneisiin, paltamoihin. Tämän jälkeen alkoi Kainuun tervansoutajien usein noin kolme viikkoa kestänyt edestakainen matka Ouluun. Tervanpoltto oli arvatenkin rankkaa työtä. Työtä tehtiin havumetsien helteessä, neljänkymmenen asteen pakkasessa ja järvien myrskyissä. Työ ei ollut vain fyysisesti raskasta vaan myös vakavasti terveydelle haitallista. Tervahaudanpoltto aiheutti häikämyrkytyksen vaaran, tervansoutajia hukkui Oulujärven selkien myrskyihin ja kallisarvoiset tervatynnyrit kolisivat palasiksi koskien tai

rantamien kiville.²⁵ Kuin pisteenä i:n päälle tervansoutajat saivat pelätä myös Oulujärvellä tervalasteja ja soutajien omaisuutta vaanineita järvirosvoja, Kiveksen rosvoina tunnettuja Kainuun piraatteja²⁶.

Tervatalous vaati kainuulaisilta kollektiivisia ponnisteluja. Tuotantoon osallistuivat kaikki, myös naiset ja lapset. Koko yhteisö mobilisoitiin ”tervanräökkäykseen”. Terva läpäisi kainuulaisten arjen vuodenajasta riippumatta. Talvella kolottiin männyt ja valmistettiin tynnyrit, kesällä poltettiin hauta ja soudettiin Ouluun. Tervantuotantoon kehittyi tehokas työnjako, ja useassa tehtävässä erikoistuttiin. Esimerkiksi parhaat tervaveneet tehtiin Hyrynsalmella, Oulujoen koskenlaskijat laskivat raskaat paltamot läpi koskien ja tervahaudan poltosta vastasi hautamestari eli ”tervakuningas” tai ”polttojumala”. Tervakulttuuri kukoisti soutumatkojen myrskynsuojissa, Oulujärven niemenpoukamien taloissa tai rannoilla, joihin parhaillaan sadat tervamatkalaiset juutuivat myrskyä pidättelemään, seurustelemaan, lauleskelemaan ja ryypiskelemään.²⁷

Intensiivinen tervatalous ei laittanut lujille vain maakunnan työvoimaa vaan myös luonnon. Kuten maailmanjärjestelmäanalyysissä on korostettu, historiallisille rajaseuduille on tyypillistä niiden kehittyminen sosio-ekologisiksi *monokulttuureiksi*. Tuotannon keskittyessä yhteen raaka-aineeseen tai tavaraan rajaseudun elinkeinot yksipuolistuvat, millä on negatiivisia ekologisia ja sosiaalisia seurauksia. Immanuel Wallersteinin termin rajaseutu pelkistyy tuottamaan maailmantalouden keskuksille ”matalan arvon hyödykkeitä”²⁸. Vaikka tuotettu tavara on maailmantalouden toiminnalle ja liikkeelle elintärkeää, rajaseudun työvoima on heikosti palkattua ja ankarasti kulutettua. Samalla luonnon resursseja riistetään kuin ne olisivat ilmaisia. Kainuussa tervantuottajien palkat olivat puolet siitä, mitä heidän kollegoillaan Pohjois-Amerikassa, ja reilusti heikommat kuin palkat muun Suomen maataloustöissä. Tervaksi poltetut metsät taas eivät maksaneet tervaporvareille käytännössä mitään.²⁹

Terva kytki siis Kainuun maailmantalouden lisäksi myös osaksi kapitalistista maailmanekologiaa (*world-ecology*). Haltuunotetun rajaseudun työvoima ja luonto muuntuivat palvelemaan Euroopan keskusvaltojen ehdoilla pyörivää maailmantaloutta ja pääoman kasautumista.³⁰ Kainuulainen luonto – sisältäen myös inhimillisen luonnon – laitettiin työskentelemään kapitalismille. Tervanpoltto turmeli metsiä raskaasti. Tervaspuina käytettiin keskikokoista, kasvavaa puustoa, jota olisi tarvittu metsien uudistumiseen. Metsäalueet hakattiin kerralla aukeiksi ja männyistä käytettiin vain niiden noin kolmen metrin korkeudelle ulottuva kolottu tyviosa. Yhden tervatynnyrillisen (125 litraa) valmistamiseen tarvittiin noin 40–60 keskikokoista mäntyä, eli yhden talonpojan noin 40 tynnyrin

vuosituotanto vaati hyvinkin 2000 kaadettua mäntyä.³¹ Aikalaiset näkivät, että kyse oli valtavasta tuhlauksesta. Esimerkiksi 1800-luvun puolivälin insinööritietous pyrki vaikuttamaan tervantuotannon jalostusasteen kohottamiseen suosittelemalla muun muuassa käytettäväksi tervauuneja hautojen sijaan, sivutuotteiden tehokkaampaa haltuunottoa ja tervan jatkojalostusta. Tervasta olisi pitänyt tehdä ”sivistyneempi” elinkeino käyttämällä raaka-aineena runkojen sijasta juuria, kantoja ja oksia.³² Näille esityksille ei löytynyt toteuttajia.

Kalle Kajander nimesi kainuulaisten pääelinkeinoiksi ”metsänhaaskauksen”: tervanpoltto ei ollut elinkeino vaan ”riippuvuuskierte”³³. Metsiä kulutettiin niin, että paikoitellen puuta ei riittänyt edes päreeksi asti. Kajander kuvasi, kuinka kainuulaiset

”penkovat tervahautojaan vaan niin kuin myyrä pesäänsä, joka heikolla näkövoimallaan ei käsitä mitään siitä, mitä auringon alla tapahtuu, ovat iloissaan jos hauta ”luottaa” hyvästi ja tyytyvät siihen, mitä porvarilta saavat [...] he polttavat tervaa vaan, koska se on niin kuin heidän luontoonsa mennyt. Eivätkä he moiti tervanpolttoa, mutta sitä he valittavat, että *metsä loppuu ja heillä on velkaa.*”³⁴

Metsien polttaminen viimeiseen kantoon oli Kainuun talonpoikien ”tehokkuusajattelua”³⁵. Se ei kuitenkaan johtunut niinkään talonpoikien välinpitämättömyydestä tai itsekkyydestä, vaan ”tehokkuus” kumpusi velkasuhteen muodostamista pakoista. Kainuussa oli iät ja ajat haaskattu metsää kaskenpoltossa, ja ainainen lämmityspuun tarve kulutti sekin metsiä voimallisesti, mutta intensiivisen tervatalouden aikana metsän käyttöön ujuttautui uudenlainen rationaliteetti. Tervanpolttoon käytetty työaika, tuotantomäärät ja tervan hinta alkoi usein määrittää Kainuulaisen tervatalonpojan käsitystä Kainuun metsistä. Omavaraistalouden näkökulmasta muutos oli radikaali: talonpojat alkoivat tuottaa tavaraa, joka ei ollut lähtökohtaisesti tarkoitettu henkilökohtaiseen käyttöön vaan rahan hankintaan.

Kainuun elinkeinotilanne oli varsin yksipuolinen muuhun Suomeen verrattuna. Esimerkiksi Pohjanmaalla tervanpoltto säilyi sivuelinkeinona maanviljelyn, laivanrakennuksen ja sahauksen rinnalla. Tervantuotanto sopi siellä vuodenaikaiseen maataloustöiden rytmiin, ja vain viidennes kokonaistyöajasta osui kesälle. Esimerkiksi tervankuljetus voitiin Pohjanmaalla hoitaa talvella rekiteitse.³⁶ Muun Suomen tervarytmitystä ei voi kuitenkaan soveltaa Kainuuseen, sillä maakunnan elinkeinot olivat alkujaankin kehittymättömiä jo ilmastollisista syistä, ja tervanpoltto syrjäytti myös kaskitaloutta. Väestö nojasikin ostamalla tai velaksi hankittuun viljaan. Tämä teki kainuulaisista

erittäin haavoittuvaisia tervan maailmanmarkkinahintojen vaihteluille. Kuin historian oikeista tervan hinta oli alhaisin juuri katovuosien aikana, kun taas viljan hinta nousi silloin voimakkaasti. Vuonna 1860 ruistynnyrin sai yhdellä tervatynnyrillä, mutta nälkävuonna 1867 tervan hinta putosi rajusti ja yhden ruistynnyrin hankkimiseen tarvittiin yhtäkkiä neljä tynnyriä tervaa.³⁷ Katastrofin vuodet 1867–68 iskivät pahasti Kainuuseen: kaksi kolmasosaa kainuulaisista sairasti kulkutauteja ja kuolleisuus nousi lähelle maan huippulukemia, tilapäisesti erittäin korkeaksi, kun pahimmillaan Sotkamossa kuoli jopa joka seitsemäs asukas.³⁸

Oppineisto piti Kainuun ekologista ja sosiaalista tilaa hälyttävänä ja kiiruhti siksi isojakoa. Maakunnassa vuonna 1839 matkustanut Elias Lönnrot kutsui tervanpolttoa ”maansyöväksi”, joka ”tekee kerrassaan lopun metsistä, ehkäisee maanviljelystä ja karjanhoitoa, ylläpitää rahvaan laiskuutta ja pidättää sitä kaikenlaisesta muusta teollisuuden harjoittamisesta”³⁹. Suomen metsien tilaa 1850-luvun lopussa tutkimaan lähetetty saksalainen vapaaherra Edmund von Borg moitti sekä metsän haaskaamista että tervaporvariiden velkakauppaa ja totesi, että metsänhoidon ja hyvinvoinnin näkökulmasta tervanpoltto olisi ”tuiki hyljättävä”⁴⁰. Metsän käytön historiallista kehitystä tulkittiin niin, että siellä missä isojako oli toimitettu, oli myös tervanpoltto saatu kuriin. Pohjanmaan osaltahan tämä oli toiminut kuvaavasti: tervatalous siirtyi kuin isojakoa karkuun kohti jakamatonta Kainuuta⁴¹.

Metsän yhteisomistusta oli Suomessa pidetty järkevän ja säästeliään metsänkäytön esteenä jo 1600-luvulla⁴². Metsän haaskaus nähtiin yleisesti yhteismaan ongelmana⁴³: metsiä kaadettiin surutta niin kauan kuin kukaan ei tuntenut niistä omakohtaista vastuuta⁴⁴. Isojaon seurauksena Kainuunkin metsät lopulta jaettiin talollisten yksityisiin metsiin ja kruunun metsiin, ja tervanpoltto kiellettiin kruunun metsissä⁴⁵. Isojako ei kuitenkaan kyennyt hillitsemään metsän haaskausta Kainuussa. Kaiken lisäksi kun senaatin asetus isojaosta lopulta varmistui, polttivat kainuulaiset ”tehokkuusajattelun” mukaisesti metsiä kuin viimeistä päivää. Tervanpoltto laajeni isojaon jälkeenkin, ja Kainuun tervanpolttoa suitsi isojaon sijasta pikemminkin metsän arvon nousu ja siirtyminen sahateollisuuteen.⁴⁶

Isojako oli sen sijaan omiaan kasvattamaan luokkaeroja kainuulaisten välillä. Jotkut talolliset onnistuivat vaurastumaan tervanpoltolla; erityisesti korkean hinnan vuosina velkoja maksettiin takaisinkin. Hyvän hinnan tervoistaan ennen kato- ja nälkävuosia saaneet varakkaimmat talolliset olivat myös valmiimpia kohtaamaan pulan ja taudit. On myös syytä huomata, että heikosta tuotosta huolimatta tervanpoltto takasi tilallisille töitä ja mahdollisuuden edes jonkunlaiseen toimeentuloon,

mutta tilattomiksi jääneet olivat sen sijaan auttamattomasti toista maata. Heille ei jäänyt edes tervanpoltto-oikeutta, vaan kohtalona oli talosta taloon kierteleminen, töiden kysely ja kerjuu.⁴⁷ Metsän käyttöä alettiin valvoa huomattavasti tarkemmin isojaon jälkeen. Osa kainuulaisista tilallisista ja tilattomista kuitenkin niskuroi ja jatkoi tukkien ja tervaspuiden ottamista kruunun mailta, mistä seurasi rangaistuksia ja takavarikkoja.⁴⁸ Toisaalta valtio ei pyrkinytkään lopulta tukahduttamaan tervanpoltoa, vaan antoi kainuulaisten ostaa ja usein myös ottaa metsistä tervaspuuta. Se katsoi, että kun metsiä alettaisiin lopulta hoitaa hyvin, niistä riittäisi sopivaa puuainesta myös tervanpolttajille.⁴⁹

Valtasuhteet muuttuivat vielä merkittävämmiin vasta isojaon jälkeen. 1800-luvun viimeisellä neljänneksellä, tervatalouden ehtymisen ja voimistuvan metsätalouden välisessä murroksessa, Kainuussa vietettiin metsäomistusmuutosten ”hulluja vuosia”. Kun uutta sahatteollisuutta alkoi syntyä 1800-luvun puolivälissä Pohjanlahden rannikolle ja hieman myöhemmin myös Kajaaniin, oli vain ajan kysymys, milloin metsien arvo kohoaisi myös Kainuussa. Isojaon jälkeisen vapaan kilpailun vallitessa huomattavia maa-aloja siirtyi nopeassa tahdissa omistajilta toisille. Kun tervatalous hiljalleen ehtyi eikä kitsas maaperä tuntunut sopivan maanviljelyyn ja korvaamaan tervatalouden menetettyjä tuloja, talonpojat myivät maata tietämättä sen todellista arvoa. Vuosikymmenten mittaisella tervakaupalla kauppahuoneet olivat luoneet alkupääoman metsänostoihin, tilastoineet velkasuhteissa elävien talonpoikien omistukset ja rakentaneet ostoorganisaatiotaan, jollaista ei muodostunut minnekään muualle Pohjois-Suomeen. Kun puutavarayhtiöt omistivat Kainuusta vuonna 1885 10 tilaa ja 813 hehtaaria metsää, vuonna 1900 ne omistivat jo 27 tilaa ja 18 352 hehtaaria ja vuonna 1915 huimat 665 tilaa 260 721 hehtaaria.⁵⁰

Metsähankintojen keskellä lehtimies Kajanderin kuvaukset puutavarayhtiöistä olivat hänelle tyypilliseen tapaan varsin kyynisiä. Metsäyhtiöiden vallan kasvua tarkastelleessa pamfletissaan hän kirjoitti: ”meillä on metsiämme vastaan julistettu säännöllinen, täydellisesti järjestetty sota, jossa hyökkäysarmeijan johtavina kenraaleina ovat etupäässä sahayhtiöt”⁵¹. Kajanderia vihastutti ”metsänraiskauksen” ohella ”yhteisen” ja ”perityn” metsävarallisuuden valuminen harvojen käsiin. Kajander ei kuitenkaan ollut kieltämässä metsäteollisuutta vaan agittoi metsien hyödyntämistä yhteiseksi hyväksi ja puhui vankemman metsänhoidon puolesta.

Koko seutu veloissa

Miksi kainuulaiset sitten jatkoivat tervanpolttoa, vaikka se ajoi heidät velkariippuvuuteen ja tuhosi metsät ympäriltä? Koska 1800-luvulla veroista ei enää selvinnyt luontaistuotteilla, vaan ne oli maksettava rahassa. Ja modernin pankkijärjestelmän puuttuessa rahaa sai vain Oulun tervaporvareilta.⁵² Talouden ulkopuolisella voimalla, siis verotuksella, oli siten ehkä ratkaiseva rooli siinä, että Kainuun tervatalous pysyi ylipäätänsä käynnissä. Kainuun talonpojat tunsivat mahanpohjaansa myöten, ettei tervalla vaurastu. Tervaa poltettiinkin lähes yksinomaan rahan saamiseksi veroihin ja ostotavaroihin. Kainuulaisen kauppakapitalismin dynamiikka ei noussut niinkään talonpoikien haluista tai yritteliäisyydestä vaan kaupungista, tervaporvareiden vaurastumismotiiveista. Kainuun työvoiman ja metsien riistäminen palveli toisaalta myös valtiota. Terva takasi sille kohtuullisen kauppataseen ja suhteellisen tasaiset verotulot. Valtiolla ja tervaporvareilla oli siis tervatalouden jatkumisessa yhteneväisiä intressejä.⁵³ Kuitenkin valtion panostukset maakuntaan olivat minimaaliset. Muutamia hätäaputoimia perattuja koskia ja tienpohjia lukuun ottamatta valtio näkyi Kainuussa väestön näkökulmasta lähinnä ottajana, tuomarina ja pampuna.

Tervavelkaantuminen oli kuitenkin vain kainuulaisen rahatalouden rajun muutoksen jäävuorenhuippu. Velkatalous syveni maakunnassa muutenkin 1800-luvulla. Pelkistä veroista olisi ehkä selvittykin, mutta ne muodostivat ainoastaan osan maksutaakasta. Antero Heikkisen mestarillinen 1800-luvun kuhmolaisen kyläyhteisön kehitystä seuraava mikrohistoriallinen *Kirveskansa*-trilogia kertoo pysäyttävästi, kuinka Kainuussa velkaannuttiin yhtä aikaa useampaan suuntaan: kruunulle, kirkonmiehille, kyläpiirille, kauppalaan ja Ouluun. Ei ollut tavatonta, että kun toisella kädellä maksettiin veroja kruunulle, täytyi toisella kädellä ottaa lainaa. Kuhmolaiset joutuivat lainaamaan tai ostamaan miltei vuosittain takaisin Kajaanin makasiineihin luovuttamaansa viljaa.⁵⁴ Toisinaan on korostettu, että Kainuun tervavelkaantuminen oli kohtuullista suhteessa muihin velanperintätapauksiin⁵⁵. Näin ehkä olikin noin 1800-luvun puoleenväliin saakka. Vuosisadan puolenvälin jälkeen tervavelkojen osuus käräjillä kuitenkin pääsääntöisesti kasvoi. Esimerkiksi itäisen Kainuun alueella tervavelkojen osuus kaikista veloista oli 1850-luvulla kolmannes, seuraavalla vuosikymmenellä, jonka aluksi ennen nälkävuosia tervavelkoja pystyttiin myös kuittaamaan pois, vain kuusi prosenttia ja 1870-luvulla 12 prosenttia. 1880-luvulla tervavelat kipusivat jo 23 prosenttiin, kunnes 1890-luvulla tervavelat kohosivat jo 68 prosenttiin kaikista velkavaateista.⁵⁶

Tervavelkojen määrällisestä tarkastelusta ei kuitenkaan käy ilmi, että tervavelkaantuminen ruokki muillakin tavoin kainuulaisen velkatalouden syvenemistä. Tervakaupan myötä Kainuun

syRJäisimpiinkin kyliin lipui rahatalouden uusi rationaliteetti. Tervaporvarit kirjasivat tervatalonpoikien velat täsmällisesti kontrahteihinsa, ja niitä käytettiin käräjillä kiinnitysten jälkeisten ulosottojen todistusaineistona. Näin epämuodolliset, perustaltaan velallisen ja velkojan väliseen luottamukseen perustuneet luottosuhteet, joihin tervatalonpojat monesti olivat myös tottuneet, muuttuivat virallisiksi velkasuhteiksi. Laki siis kietoutui uuden velkarahatalouden ympärille. Samalla ”ryöstöjen” vastustamisesta alettiin rangaista kovasti, mikä selittää, miksi vastarinta velkaantumiselle oli Kainuussa hämmästyttävän vähäistä – ellei vastarinnaksi lasketa, ja miksi ei laskettaisi, ”kainuulaista exodusta” eli velallisten pakenemista siirtolaisiksi Amerikkaan⁵⁷.

Jotkut Kainuun talolliset myös perehtyivät Oulun tervaporvareiden konttoreissa eurooppalaisen rahatalouden muotoseikkoihin. Korollisen velkajärjestelmän periaatteet opittiin tarkasti, ja usein tietysti omakohtaisesti kantapään kautta. Niinpä velkasuhteiden juridiseen puoleen alettiin kiinnittää huomiota myös paikallistalouksissa. Jotkin taloista muotoutuivat ”pitäjänpankkiireiksi”, jotka kirjasivat velat täsmällisesti, ja perinnät tapahtuivat tarvittaessa virallisesti virkamiesten avulla. Velkasuhteiden virallistuminen sekä kyläyhteisössä että Oulussa tarkoitti myös osaltaan sitä, että siirryttiin perinteisistä tapakäytännöistä kohti muodollista oikeuskäytäntöä. Velkakirjan vilauttaminen ratkaisi asiat suoraan velkojan hyväksi, ja juridinen käytäntö erkani velkaantuneiden todellisesta, koetusta elämästä.⁵⁸

Kainuun rahatalouden vaiheet muistuttavat modernin rahatalouden kehitystä muualla Euroopassa. Varhaismodernissa eurooppalaisessa historiassa keskinäisten luottoverkoston murentumista seurasi velkasuhteiden juridisen laskettavuuden yleistyminen ja valtion jalometallirahaan suhteutetun verotuksen yhtenäistäminen⁵⁹. Yhtenäinen verotus mahdollisti myös valtion tarkemman väestönhallinnan. Toisaalta kansan oli etsittävä keinoja päästä käsiksi käteiseen rahaan tavalla tai toisella. Velkatalouden myllerrys näkyy myös Kainuussa, tosin vuosisatoja Euroopan sydänmaita myöhemmin. Valtion verotus, tervavelkojen muuttuminen korollisiksi ja virallisten velkakäytäntöjen ulottaminen kylätasolle tuottivat useimmille kainuulaisille vaikeuksia selvitä taloudellisessa elämässä. Rahatalouden vakiintumista edelsi siis niin Euroopassa kuin Kainuussakin monien nopeasti syvenevä velkakierre sekä lukuisat käräjillä nuijitut takaisinperinnät ja ulosotot. Kyvystä hallita velkaantumista tuli taloudellisen menestyksen – ja joillekin vallankäytön – edellytys.⁶⁰

Keitä sitten koko maakunnan syövereihinsä tempaissut velkaantuminen hyödytti? Ilmiselvästi ainakin Oulun kauppahuoneita, joskin heidänkin rikkautensa olivat suhteellisia. Ouluun Kainuun

matkansa päätteeksi saapunut Kajander nimitti kaupungin kuuluisaa tervahovia ”hökkeliksi” ja naljaili porvareiden puisille kartanoille, Euroopan satamien porvarit kun rakensivat omansa kivestä. Usein tervaporvareilla oli myös hoidettavina omat ennakkomaksunsa ja velkansa Lontooseen ja Amsterdamiin. Mikäli tervaporvari joutui Euroopan maksujensa kanssa hankaluuksiin, velkaruuvi väistämättä kiristyi myös velkahierarkian alemmilla portailla, kun porvarit joutuivat omaa maksukykyään paikatukseen perimään voimallisemmin saataviaan.⁶¹

Kainuuta ei velkatalous sen sijaan juuri hyödyttänyt. Hyvinvointia Kainuuseen alkoi syntyä vasta 1900-luvulla, kun maakunnan oma metsäteollisuus kehittyi, pienmaanviljelys koheni, rautatieverkko ujutettiin Kajaaniin ja tukkisavotat alkoivat tarjota töitä. Muualla Suomessa sahatavaran nouseva ja tervan laskeva elinkaari olivat kohdanneet jo 1830-luvulla⁶². Läntisen ja eteläisemmän Suomen monipuolistaessa elinkeinorakenteitaan Kainuun kohtaloksi jäi tuottaa mustaa kultaa, tai paremminkin ”rumaa rasvaa”, vielä yli seitsemän pitkää vuosikymmentä. Kun kainuulaisella tervalla kyllästetyt eurooppalaiset laivastot kolonialisoivat rikkauksia maailman kaikilla merillä ja kun Euroopan keskukset rakensivat modernia suurteollisuutta, Kainuu keskittyi maailman viimeisenä kolkkana menneiden vuosisatojen elinkeinon pyörittämiseen. Kallisarvoiset tervatynnyrit soljuivat itäisten kylien perukoilta maailmalle, mutta juuri mitään ei tullut Kainuuseen takaisin: infrastruktuuri ja teknologinen kehitys pysyivät samanlaisina 1600-luvulta 1900-luvun vaihteeseen. Kapitalismin rajaseudulle ei tarvinnut tehdä investointeja. Kainuu oli nimittäin korvattavissa. Jos metsien tai työvoiman hinta nousi liian korkeaksi, Lontoo ja Amsterdam hankkivat tervansa Pohjois-Amerikasta tai Venäjältä.⁶³

Lopuksi

1800-luvun Kainuun talousmaantieteen tarkastelu paljastaa, ettei kapitalismi edennyt Pohjolan perimmäisessä kolkassakaan ilman vahvoja talouden ulkopuolisia pakkoja. Päinvastoin ilman Oulun tervaporvareiden hallinnoimaa velkakierrettä ja valtion asettamaa verojen maksupakkoa kainuulaiset olisivat hyvin voineet keksiä hyödyllisempää, palkitsevampaa ja iloisempaa puuhaa kuin tervanpolton. Mutta velka on klassinen työvoimaan ja ihmisten elämään kohdistettu pakko- ja kontrollikeino – ja säilyy sellaisena tänäkin päivänä. Oululaiset kauppahuoneet vaurastuivat hallinnoimalla velkasuhteiden avulla Kainuun tuotantoa, työvoimaa ja metsävaroja, mutta koko rajaseudun ”töihin laittamisesta” hyötyivät lopulta Euroopan mahtivaltiot, joiden kauppa- ja sotakoneisto kyllästettiin Kainuun mustalla kullalla.

Oulusta liikkeelle lasketut velkasuhteet ikään kuin liimasivat yhteen maailmantalouden isot rakenteet – esimerkiksi kansainvälisen kaupan ja finanssisektorin – sekä Euroopan kauimmaisen rajaseudun ilmaisenä hyödynnetyt luonnonresurssit, reilusti alipalkatun työvoiman ja aikaisemmin maailman menosta tietämättömät kyläyhteisöt. Kainuun talousympäristöstä muovautui sosio-ekologinen monokulttuuri: koko Suomen vertailukontekstissa terva yksipuolista poikkeuksellisen voimakkaasti juuri Kainuun elinkeinot. Tervataloudesta kehkeytyi ”maansyöpä”, kun verotuksesta ja veloista johtuneesta tuotannon laajentamisen pakosta Kainuun metsien käytön sääntely jäi huomiotta tai siihen ei ollut yksinkertaisesti edellytyksiä. Velkapakko ruokki laadullisesti erilaista suhdetta luontoon, kun metsiä ei hyödynnety enää paikallisiin konkreettisiin tarpeisiin, vaan talonpoikia johdattaneen ”tehokkuusajattelun” mukaisesti. Velka nakersi yhteisöjen jo ennestäänkin niukkoja toimintaedellytyksiä: talous ja vaihdanta eivät kyenneet kunnolla palvelemaan yhteisöä, vaan yhteisön oli palveltava velkataloutta.

Kapitalismin kehityshistorian tutkimuksen näkökulmasta 1800-luvun Kainuu on varsin mielenkiintoinen tapaustutkimuksen kohde myös siksi, että isojako ja voimistuva velkaantuminen yhdessä muuttivat Kainuun omistus- ja valtasuhteita varsin radikaalisti. Ilman tätä yhteisvaikutusta metsäyhtiöt eivät olisi saaneet 1800-luvun Kainuun metsävarallisuudesta niin merkittävää osuutta kuin ne lopulta itselleen kerryttivät. Velkasuhteet vahvistivat siis tässäkin historiallisessa tilanteessa luokkayhteiskuntaa.

Kapitalistisen maailmanjärjestelmän kehityksen ja velan yhteiskuntahistorian tarkastelua vaivaa usein tietynlainen lintuperspektiivin vauhtisoikeus. Myös edellä esitetyn historiallisen tarkastelun painotus on pääasiallisesti talouden isojen rakenteiden – kaupan laajentumisen, velan ja omistussuhteiden – muutosvoimassa. Niiden näkökulmasta kainuulaisenkin kapitalismin kehitys näyttää kaikesta huolimatta varsin vääjäämättömältä. Siksi tarkastelua kannattaisi laajentaa vielä lähemmäs kainuulaisten arkista kokemusmaailmaa, kohti vastarintaa ja vaihtoehtoisten talouksien todellisuuksia. Uskallan väittää, että näin paljastuu vielä Kainuun historiastakin lähes kokonaan kirjoittamaton historian lehti. Velkakierteen ja metsänhaaskauksen keskeltä tavoitettaisiin mahdollisesti myös kiukku ja vimma tai esimerkiksi sellainen historian hämäriin piiloutunut tervansoutajan kotiinpaluun onni, josta itseoppinut kuhmolainen talonpoika Paavo Pulkkinen kirjoittaa terva-aikaa kuvailevissa muistelmissaan:

”Kotirantaan saavuttuaan tulivat vaimot ja lapset naurusuin vastaan, kysellen Oulun kuulumisia ja ostoksia. Vanhukset, jotka olivat tarkanneet tuulia, huokasivat helpotuksesta: ’Siinä on kyllä, Oulunkävijät palaavat elävinä!’ Keitettiin tuliaisakahvi. Annettiin ryyppy kotiväelle, enemmän vanhuksille. Kyseltiin kuulumisia tervasankareilta. Jaettiin vähän tuomisia jokaiselle. Ja tunnettiin itsensä onnellisiksi.”⁶⁴

Kirjallisuus

Airaksinen, Mikko, Tar Production in Colonial North America. *Environment and History*. Vol. 2, No. 1, 1996, 115–125.

Aunola, Toini, *Pohjois-Pohjanmaan kauppiaiden ja talonpoikien väliset kauppaja- ja luottosuhteet 1765–1809*. Kirjapaja, Helsinki 1967.

Von Berg, Edmund, *Kertomus Suomenmaan metsistä* (1859). Yliopistopaino, Helsinki 1988.

Beckert, Sven, *Empire of Cotton. A New History of Global Capitalism*. Penguin, London 2014.

Claudelin, H. W., Karjalainen, E. V. I. & Sarasmo, Esko, *Entinen Oulujoki. Historiikka ja muistitietoa*. Oulujoki Osakeyhtiö, Oulu 1954.

Gerber, Julien-François, The Role of Rural Indebtedness in the Evolution of Capitalism. *Journal of Peasant Studies*. Vol. 41, No. 5, 2014, 729–747.

Graeber, David, *Debt. The First 5000 Years*. Melville House, New York 2011.

Hautala, Kustaa, *Suomen tervakauppa 1856–1913. Sen viimeinen kukoistus ja häviö sekä niihin vaikuttaneet syyt*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1956.

Heikkinen, Antero, *Kirveskansan murros. Elämää Kuhmossa koettelemusten vuosina 1830-luvulla*. Yliopistopaino, Helsinki 1997.

Heikkinen, Antero, *Kirveskansa ja kansakunta. Elämän rakennusta Kuhmossa 1800-luvun jälkipuolella*. SKS, Helsinki 2000.

Heikkinen, Reijo, *Kunta kaupungin ympärillä. Kajaanin maalaiskunnan vaiheita kunnan lakkauttamiseen asti*. Kajaanin maalaiskunnan historiatoimikunta, Kajaani 1984.

Heikkinen, Reijo & Lackman, Matti, *Korpikansan kintereillä. Kainuun työväenliikkeen historia*. Kainuun työväenliikkeen historiatoimikunta, Kajaani 1986.

Hemminki, Tiina, *Vauraus, luotto, luottamus. Talonpoikien lainasuhteet Pohjanlahden molemmin puolin 1796–1830*. Väit. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2014.

Hill, Christopher, *The World Turned Upside Down. Radical Ideas During the English Revolution*. Penguin, London 1967.

Hopkins, Terence K. & Wallerstein, Immanuel, *Commodity Chains in the World-economy Prior to 1800*. *Review*. Vol. 10, No. 1, 1986, 157–170.

Huurre, Matti, Keränen, Jorma & Turpeinen, Oiva, *Hyrynsalmen historia*. Hyrynsalmen kunta ja seurakunta, Hyrynsalmi 1988.

Kaila, E. E., *Tervanpolton leviäminen Suomessa 1700-luvun puolimaissa*. Suomen Metsätieteellinen Seura, Helsinki 1931a.

Kaila, E. E., *Pohjanmaa ja meri 1600- ja 1700-luvuilla. Talousmaantieteellis-historiallinen tutkimus*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1931b.

Kajander, Kalle, *Metsät ja yhtiöt*. WSOY, Porvoo 1901.

Kajander, Kalle, *Nälkämailta. Kuvia ja havaintoja Koillis-Suomesta nälkävuodelta 1902*. Eero Erkko, Helsinki 1902.

Karjalainen, Tapio, *Puutavarayhtiöiden maanhankinta ja -omistus Pohjois-Suomessa 1885–1939*. Oulun yliopisto, Oulu 2000.

Kaukinen, Yrjö, Tuotannon ja luonnon suhteet Suomessa 1500–1850. Teollisuus ja muu jalostustoiminta. Teoksessa *X Suomalais-Neuvostoliittolainen yhteiskuntahistorian symposiumi Turussa 3.–8.5.1988*. Toim. Eero Kuparinen. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 1988, 77–88.

Kerkelä, Heikki, *Vanhan maailman peilissä. Modernin yhteiskunnan synty ja pohjoinen aineisto*. Gaudeamus, Helsinki 1996.

Keskisarja, Teemu, Metsäteollisuuden raiskaama maa? Elinkeinojen murros ja nälänhätä Kainuussa 1902. Teoksessa *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*. Toim. Niklas Jensen-Eriksen ym., Siltala, Helsinki 2012, 127–142.

Kuisma, Markku, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920*. 2. p. SKS, Helsinki 2006.

Kunnas, Jan, Potash, Saltpeter and Tar. Production, Exports and Use of Wood in Finland in the 19th Century. *Scandinavian Journal of History*. Vol. 32, No. 3, 2007, 281–311.

Kyllönen, Simo, Lemetti, Juhana, Noponen, Niko & Oksanen, Markku (toim.), *Kiista yhteismaista. Garret Hardin ja selviytymisen politiikka*. niin & näin, Tampere 2011.

Lazzarato, Maurizio. *Velkaantunut ihminen* (La fabrique de l'homme endetté, 2011). Suom. Anna Tuomikoski. Tutkijaliitto, Helsinki 2014.

Linebaugh, Peter & Rediker, Marcus, *The Many-Headed Hydra. Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*. Verso, London 2006.

Lönnrot, Elias, *Matkat 1828–1844* (1902). Weilin & Göös, Helsinki 1980.

Luttinen, Jaana, Metsän hahmottaminen ja haltuunotto 1500–1850. Teoksessa *Ihminen ja Metsä. Kohtaamisia arjen historiassa*. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Metsäkustannus, Helsinki 2012.

Massa, Ilmo, *Pohjoinen luonnonvalloitus. Suunnistus ympäristöhistoriaan Lapissa ja Suomessa*. Gaudeamus, Helsinki 1994.

Moore, Jason W., The Modern World-System as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism. *Theory and Society*. Vol. 32, No. 3, 2003, 307–377.

Moore, Jason W., *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso, London 2014.

Muldrew, Craig, *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*. MacMillan, London 1998.

Pakkala, Teuvo, *Oulua soutamassa*. WSOY, Porvoo 1894.

Pakkanen, Esko & Matti Leikola, *Tervaa, lautaa ja paperia. Suomen metsien käytön historiaa*. Kolmas nide. Metsä Kustannus, Helsinki, 2011.

Paulaharju, Samuli, *Kainuun mailta. Kansantietoutta Kajaanin kulmilta*. Tietosanakirja-Osakeyhtiö, Helsinki 1922.

Pulkkinen, Paavo, *Muistiinpanoja Kuhmoniemen tavoista ja elannosta*. Otava, Helsinki 1901.

Siltala, Juha, Pakkovero, valtio ja kapitalismi. Teoksessa *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*. Siltala, Helsinki 2012, 150–197.

Soldan, A. F., *Suomen Terwanpoltosta ja kuinka se olisi parannettava*. Keisarillisen Senaatin Kirjapaino, Helsinki 1862.

Suviala, Risto, *Velkaorjuudesta hyvään perintätapaan. Perinnän historia*. Auditorium, Helsinki 2014.

Tasanen, Tapani, *Läksi puut ylenemähän. Metsien hoidon historia Suomessa keskiajalta metsäteollisuuden läpimurtoon 1870-luvulla*. Metsäntutkimuslaitos, Helsinki 2004.

Toivanen, Tero, Rosvouden liike. Varhainen rautateollisuus, tervatalous ja sosiaalinen rosvous 1860-luvun Kainuussa. *Tiede & Edistys* 4/2015, 352–376.

Toivanen, Tero & Venäläinen, Juhana, Yhteisvaurauden uusi aika. Teoksessa *Talouden uudet muodot*. Toim. Mikko Jakonen & Tiina Silvasti. Into, Helsinki 2015, 24–48.

Turpeinen, Oiva, *Kainuun historia II. Väestö ja talous*. Kainuun Sanomain kirjapaino, Kajaani 1985.

Turpeinen, Oiva, *Nälkä vai tauti tappoi?* SHS, Helsinki 1986.

Turpeinen, Oiva, *Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle*. Amanita, Somero 2010.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-system I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-economy in the Sixteenth Century*. University of California Press, Berkeley 1974.

Väisänen, Heino, *Kainuun kansan vaiheita 1500–1900*. Gummerus, Jyväskylä 1998.

Åström, Sven-Erik, *From Tar to Timber. Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1660–1860*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki 1988.

---

¹ Esimerkiksi E. E. Kailan klassisissa tervatutkimuksissa tervantuotannolla on voimakas Suomea modernisoiva merkitys. Kaila (1931a, 5) toteaa, että ”tervanpolton hyöty on eittämätön: sen kautta talonpojan ostokyky ja veronmaksukyky kasvoivat, porvareiden ulkomaankauppa ja kauppavaihto kotimaassa lisääntyivät, asiointi, joka tuntui elvyttävänä koko valtion ja yhteiskunnan talouden.” Toisaalla Kaila (1931b, 50) kirjoittaa: ”[M]jetsien terva ja piki toivat Suomeen merien takaa siihen asti melkein tuntematonta rahaa, tupakkaa, sokeria ja kahvia, laskien siten pohjan 1800-luvun jälkipuoliskon huimaavan nopealle kehitykselle. Terva ja piki olivat portaana keskiaikaisen turkiskauden ja uusimman ajan puutavarakauden välillä.” Kaila on toki oikeassa siinä, että terva merkitsi vahvempaa vientiä, laadukkaampaa tuontia ja myös vilkkaampia paikallistalouksia, mutta tervantuotantoa, aivan kuten mitä tahansa muutakin elinkeinoa, on tarkasteltava valtasuhteiden muutosten ja väestön hallinnan näkökulmasta.

² Sekä pitkittynyt maailmantalouden kriisi että ekologiset kriisit ovat viime aikoina lisänneet selkeästi kapitalismin historian kriittistä tutkimusta. Velkatutkimuksista ks. esim. Graeber 2011; Muldrew 1994; Lazzarato 2014; suomalaisessa tutkimuskentässä, ks. esim. Siltala 2012; Hemminki 2014; Suviala 2014.

³ Velan vastaisilla kapinoilla ja yhteiskunnallisilla liikkeillä on pitkä historia. Varsin yleisiä ne olivat esimerkiksi uuden ajan alun Euroopassa. Useat kristillissävytteiset keskieuropallaisen rahvaan protestit vastustivat erityisesti koronkiskontaa. Esimerkiksi tunnetun englantilaisen Diggers-liikkeen keskeisenä vaatimuksena oli maiden uudelleenjaon lisäksi velka-armahdus. Lukuisat isommat ja pienemmät velkavankeuden vastaiset protestit tai keinot selviytyä ilman velkasuhteeseen alistumista ovat kuitenkin jääneet historian hämärään, näin varmasti myös Suomen historiassa. Ks. Linebaugh & Rediker 2006; Hill 1967; Graeber 2011.

---

⁴ Hautala 1956; Kuisma 2006.

⁵ Tervantuotanto loppui Savossa ja Karjalassa lähes kokonaan. Rajamuutos siis vähensi alueen metsiin kohdistuvaa painetta ja siirsi alueita myös hiljalleen kohti sahateollisuutta. Tervanpoltto aiheutti metsille pahempaa tuhoa kuin sahateollisuus, koska raaka-aineeksi käytettiin nuorta kasvavaa puustoa. Esim. Tasanen 2004, 76.

⁶ Kuisma 2006, 26–27; Hautala 1956, 121–140.

⁷ Ks. esim. Åström 1988, 56; Kaukinen 1988.

⁸ Ks. esim. Åström 1988, 56–57; Kaila 1931a, 5–6, 34.

⁹ Vastaavasti esimerkiksi 1830-luvulta alkaen Kainuuseen synnytetty ruukkiteollisuus vaati suhteellisen isoja pääomia, eikä se tarmokkaista investointirytyksistä ja valtion tuesta huolimatta lopulta ollut kannattavaa. Ks. Toivanen 2015.

¹⁰ Karjalainen 2000, 121–124; Turpeinen 1985, 272. Koko Suomen tervantuotannon huippuvuodet ajoittuvat 1860-luvulle. Erityisesti Pohjois-Amerikan sisällissodan aikana kysyntä nousi erittäin korkeaksi, sillä sota pysäytti tervanviennin Pohjois-Amerikasta. Ks. Hautala 1956.

¹¹ Moore 2003. Eriasteinen velkavankeus on ollut maaseudun raaka-ainetuotannon takeena ympäri maailman. Esimerkkinä mainittakoon, että se oli yhtenä keinona Etelä-Amerikan jalometallikaivosten työläisten orjuuttamisessa (ks. esim. Graeber 2011, 319; Moore 2003). Samoin britit tekivät Intian alun perin itsenäiset puuvillakäsityöläiset riippuvaiseksi itse johtamastaan maailmankaupasta juuri luomalla velkasuhteita. Ks. Beckert 2014, 43–45.

¹² Ks. esim. Kerkelä 1996, 178–180; Aunola 1967, 15–16; Pakkanen & Leikola 2011, 55–56.

¹³ Turpeinen 2010, 151.

¹⁴ Tervahovin liepeillä pyörineet keinottelijat maksoivat tervasta hieman kauppahuoneita paremman ennakkomaksun, mutta perivät sitten käräjillä seuraavista sovituista lasteista uupuneista tynnyreistä korkeita sakkoja. Ks. Pulkkinen 1901, 106.

¹⁵ Turpeinen 2010; Kerkelä 1996, 178–183, 306; Suviala 2014, 67–68.

¹⁶ Åström 1988, 175.

¹⁷ Aunola 1967, 155–160, 255.

¹⁸ Karjalainen 2000, 124.

¹⁹ Aunola 1967, 15–17.

²⁰ Hautala 1956, 229, 235; Karjalainen 2000, 121; Turpeinen 1985, 284–285. Koron perimisen yleistymiseen vaikutti Pohjolaan kantautuneiden uusien finanssitalouden oppien lisäksi myös velkojen jättäminen maksamatta ja velkaantuneiden pakeneminen siirtolaisina Amerikkaan. Huurre ym. 1988, 417.

²¹ Heikkinen 1984, 164.

²² Vaikka kainuulaisen velkaperinnän huippuvuodeksi mainitaan usein 1900-luvun vaihde, jolloin metsäomaisuutta siirtyi puutavarayhtiöiden haltuun nopeassa tahdissa (esim. Karjalainen 2000), tapahtui Kainuussa esimerkiksi vuonna 1866 pääasiassa tervaveloista johtuvia käräjätuomittuja ulosmittauksia seuraavasti: Paltamossa 265, Sotkamossa 513 ja Kuhmonniemellä 191. (Väisänen 1998, 210.) Väisänen mitä ilmeisimmin lehtitiedoista dokumentoimiin korkeisiin lukuihin on syytä suhtautua varauksella, sillä esimerkiksi Kuhmossa vuosisadan toiseksi viimeisellä kokonaisella

---

vuosikymmenellä käräjien kautta toteutettuja yksityisiä (ei siis veroista johtuvia) ulosottoja oli 563. Ks. Heikkinen 2000, 101.

²³ Pakkanen & Leikola 2011, 59; Karjalainen 2000, 121–123; Turpeinen 1985, 286. Lykkäysten ansiosta joidenkin tervatalonpoikien oli mahdollista kitsastella velkaloukussa aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka, jonka mukanaan tuoma inflaatio lopulta kuittasi merkittävän osan velkojen arvosta.

²⁴ Kajander 1902, 24.

²⁵ Tervantuotannon eri vaiheiden mainioista aikalaiskuvauksista ks. Pulkkinen 1901; Paulaharju 1922.

²⁶ Kiveksen rosvoista ja Kainuun sosiaalisesta rosvoudesta 1860-luvulla ks. Toivanen 2015.

²⁷ Paulaharju 1922; Pulkkinen 1901; Turpeinen 2010; Luttinen 2012. Hieno kuvaus Oulujärven tervareitin pysähdyspaikkojen elämästä ja ihmisistä sisältyy Teuvo Pakkalan kirjaan *Oulua soutamassa* (1894).

²⁸ Wallerstein 1974, 301–303.

²⁹ Hopkins & Wallerstein 1986; Moore 2003; Moore 2015; Kuisma 2006, 32.

³⁰ Moore 2015.

³¹ Tervanpolton metsävaikutuksista ks. esim. von Berg 1859, 46–50; Tasanen 2004, 79; Luttinen 2012, 125–137; Kunnas 2007; Massa 1994.

³² Soldan 1862, 56–60; myös Tasanen 304–308.

³³ Kajander 1902, 150.

³⁴ Kajander 1902, 160. Kursivointi TT.

³⁵ Luttinen 2012, 123–125.

³⁶ Luttinen 2012, 126–127; Kuisma 2006, 49. Kainuun elinkeinojen yksipuolisuus tulee ilmi esimerkiksi E. E. Kailan 1700-luvun loppupuolta koskevassa maanlaajuisessa tervavertailussa, jonka lähdeaineistona on käytetty muun muassa erilaisia elinkeinoraportteja ympäri Suomen. Pohjanmaata ja Kainuuta lukuun ottamatta tervaa poltettiin harvoin massamittassa vientiin. Usein polton tarkoitus oli pienimuotoinen kaupanteko muiden elinkeinojen rinnalla sekä kotitarvekäyttö. Pohjanmaan kylissä tervaa valmistettiin muiden elinkeinojen rinnalla. Näin oli myös Oulujoen varren kylissä. Sitä vastoin Kainuun kylissä huomio keskittyi Kailan mukaan vain tervantuotantoon, joka ”riistää monen työmiehen auran äärestä, koska tervan polttaminen ja kuljettaminen venheellä vuolaita koskia ja virtoja myöten Ouluun tapahtuu kesäaikaan, jonka kestäessä maanviljelys laiminlyödään.” Kaila 1931a, 10–11.

³⁷ Luttinen 2012, 139.

³⁸ Turpeinen 1986, 70–74.

³⁹ Lönnrot 1980, 294.

⁴⁰ Von Berg 1859, 49. Saksasta Suomeen kestävämpää metsänhoito-oppia tuomaan tullut metsäasiantuntija von Berg suositteli, että tervaa voisi käyttää sivuelinkeinona, mutta ei koskaan ”pääasiallisena metsän kulutuksena”. Yleisemmin von Berg toteaa katselmuksessaan, että ”Suomesta löytyvät hoitamattomat, hävitetyt tahi poltetut metsät ovat saattaneet minun ylen surulliselle ja tuiki alakuloiselle mielelle.” Ks. von Berg 1859, 10.

⁴¹ Vrt. Kuisma 2006, 141.

---

⁴² Tasanen 2004, 354.

⁴³ Yhteismaan ongelmasta ja sen kritiikistä, ks. *Kiista yhteismaista* 2011; Toivanen & Venäläinen 2015. Lienee tarpeen huomauttaa, että Kainuun metsien polttamisessakaan ei ole yksiselitteisesti kysymys ”vain” yhteismaan ongelmasta. Kainuun metsiähän myös kyettiin hallitsemaan ainakin historiallisella mittapuulla onnistuneesti yhteisinä, mutta intensiivinen tervatalous loi näille hallintakeinoille niin kovat ulkoiset paineet, etteivät ne voineet säilyä.

⁴⁴ Luttinen 2012, 147. Erityisesti kansantaloudellisesti virittyneiden oppineiden parissa yhteismaan ongelman katsottiin ratkeavan vapaalla kilpailulla ja yksityisomistuksella. Tällöin metsistä pidettäisiin huolta niiden arvon kohoamisen toivossa. Toisaalta metsänhoidon asiantuntijat korostivat valtion roolia metsien sääntelyssä. Esimerkiksi von Berg (1859) painotti, että valtion tuli valvoa tarkasti myös yksityismetsien kestäväää käyttöä. Valtiolla ei kuitenkaan ollut resursseja lisätä valvontaa, ja toisaalta sääntelyn katsottiin yleisesti heikentävän myös puutavara- ja tervakaupasta saatavia vero- ja tullituloja. Myös esimerkiksi J. V. Snellman vastusti koko julkisella tarmollaan valtiollisen metsähallinnon toimintaa ja kannatti kaiken kyseeseen tulevan maan muuttamista metsätaloutta paremmin tuottavan maatalouden käyttöön. Tasanen 2004, 181, 226, 267.

⁴⁵ Turpeinen 1985, 99–104. Alun alkaen Kainuun metsät olivat olleet kaikkien yhteisiä, ja kaskan tai tervaspuut oli saanut hankkia mistä vain alueen valtaamalla. Valtauksen tuomaa metsän käyttöoikeutta tuli kaikkien kunnioittaa kunnes metsä oli käytetty, ja uusiuduttuaan se oli jälleen kenen tahansa vallattavissa. Väestön tihentyessä kylien talollisten jakokunnat ottivat metsien hallinnan vastuulleen. Tervasmetsän sai vallata vain jakokunnan jäsenten suostumuksella. Tilattomalle väelle valtausoikeutta ei enää jäänyt, vaan se joutui vuokraamaan metsäalan tervanpoltoa varten. Ks. esim. Luttinen 2012, 125.

⁴⁶ Ks. Åström 1988, 64; Turpeinen 1985, 274. Isojaon ja tervanpolton suhdetta koskevassa tutkimuskirjallisuudessa todetaan usein yksiselitteisesti, että isojako hillitsi tervanpoltoa siellä, missä se toteutettiin (esim. Tasanen 2004, 189, 192). Kainuussa tämä yhteys on kyseenalainen. Kainuussa, intensiivisen tervanpolton viimeisessä tyyssijassa, isojako hillitsi tervanpoltoa muita alueita vähemmän. Näin ollen metsänomistajien säästäväinen oman metsän hyödyntäminen ulottui Kainuuseen todella vasta tervatalouden jo päätyttyä. Esimerkiksi Kajanderin kuvaus Kainuun metsien tilasta sukupolvi isojalon toimittamisen jälkeen on kauhistuttava. Ks. Kajander 1902; vrt. Huurre ym. 1988, 334–335.

⁴⁷ Heikkinen & Lackman 1986, 37–39; Turpeinen 1985, 98–99, 106.

⁴⁸ Kainuun isojaosta ja yhteismaihin liittyvistä konflikteista ks. Heikkinen 1997; 2000; Toivanen 2015; Tasanen 2004, 193–196.

⁴⁹ Hautala 1956, 301; Tasanen 2004, 309.

⁵⁰ Karjalainen 2000, 100, 124; vrt. Turpeinen 1985, 285.

⁵¹ Kajander 1901.

⁵² Kannustin käteisrahan hankintaan oli sitäkin suurempi, kun verojen maksu käteisrahassa tehtiin verovelvolliselle edullisemmaksi kuin vaihtoehtoinen suoritus luontaistuotteina. Kuisma 2006, 36.

⁵³ Kuisma 2006, 36–37; Aunola 1967, 48; Luttinen 2012, 138; Keskisarja 2012.

⁵⁴ Heikkinen 1997, 99–100; Heikkinen 2000; vrt. Pulkkinen 1913, 36–37.

⁵⁵ Karjalainen 2000.

⁵⁶ Heikkinen 2000, 119.

⁵⁷ Ks. esim. Huurre ym. 1988, 417.

---

⁵⁸ Heikkinen 1997, 107–109; ks. myös Hemminki 2014, 164–168.

⁵⁹ Kainuun rahaolot olivat 1800-luvulla varsin sekavat. Pääsääntö oli, että rahasta oli koko ajan pulaa. Hopearahat päätyivät arvoesineinä ja koruina talojen kirstuihin. Yleisimpänä arvon mittana oli pitkään Ruotsin kuparitaalari. Taalarit olivat 1800-luvun puoliväliin asti valtion velkaseteleinä, ja myös tervaporvarit arvioivat hinnat niissä. Velkakirjat olivat käypää valuuttaa ja liikkuivat käytössä vilkkaasti. Lompakosta löytyi siis velkakirjoja ja valtion velkaseteli-taalareita. Verotuksen vahvistuessa ruplamääräisenä muut rahat hävisivät hiljalleen pois ruplan tieltä. Ks. Heikkinen 1997, 96–99; Aunola 1967.

⁶⁰ Heikkinen 1997; Heikkinen 2000; vrt. Muldrew 1998; Graeber 2011; Gerber 2014; Siltala 2012.

⁶¹ Yhteiskunnallisessa velkahierarkiassa on usein historiallisesti havaittavissa eräänlainen valumaefekti: kun velkahierarkian ylemmällä tasolla velkaannutaan, alemman tason velkoihin kohdistetaan välittömästi tiukentuvia taloudellisia pakkoja. Ks. Graeber 2011, 316–319.

⁶² Kuisma 2006, 50; Åström 1988, 170–171.

⁶³ Keskisarja 2012; Airaksinen 1996.

⁶⁴ Pulkkinen 1901, 108.